

A Zalka Antifonále utolsó lapja*

Megjegyzés [c1]: Ide kérem szépen az alábbi megadott lábjegyzetet beírni, nagyon köszönöm!

Amikor 1872-ben ZALKA János győri püspök restauráltatta és újraköltette a székesegyházának raktárában kallódó csonka középkori kódexet,¹ úgy vélte, a győri katedrális középkori kóruskönyvének helyreállításán munkálkodik. Amint azt azonban a későbbi zenetörténeti kutatások egyértelműen igazolták,² a kézirat nem a győri, hanem a váradi székesegyház hajdan remekbeszabott, hatalmas méretű, gazdagon díszített és végigkottázott zsolozsmakódexe – *antifonáléja* volt. A valaha minden bizonnyal két kötetes, *temporalét* és *sanctoralét* magában foglaló, kötetenként több száz fólót számláló kézirat a 19. század végére alaposan megfogyatkozott: az újrakötés idején az 1. kötetből 179, a másodikból 139, együttesen 318 fólió maradt meg. Mi több, ezt a keveset is csökkentenünk kell egyvel, hiszen a fennmaradt kézirat tüzetes átvizsgálása során fény derült arra, hogy az utolsó lapot tévedésből kötötték a kódexhez: a 318. fólió rektóján és verzóján olvasható darab – egy szekvencia torzója – ugyanis nem a zsolozsmához, hanem a miséhez tartozik, s így eredetileg nem lehetett az antifonále része. Bevezetőnket követően ezt az utolsó lapot s a rajta fennmaradt szekvenciatorzót vesszük közelebből szemügyre.

A Váradi (újrakötött) nyomán „Zalka”) Antifonále a hazai zene- és könyvtörténeti kutatásnak évtizedek óta vonzó területe. Egybehangzó vélemények szerint a 15. sz. utolsó harmadában, 1477 és 1490 között készült, hangjegyzése és illuminációja alapján valamely vezető cseh vagy morva szkriptóriumban.³ A cseh notáció díszes, stilizált, kalligrafikus változata mögött azonban túlnyomórészt hazai, a középkori magyarországi zsolozsmahagyományba illeszkedő liturgikus-zenei tartalom bújkol meg.⁴ Az idegen (cseh) külső és hazai (magyarországi-váradi) repertórium kettőssége, olykor ellentmondásossága az antifonále megrendelőjének személyével magyarázható. E megrendelő nem volt más, mint maga a váradi püspök, a morva születésű FILIPECZ János; Szendrei Janka szerint *szinte az egyetlen a kor neves magyarországi bibliofil főpapjai között, kinek képzettsége cseh színezett.*⁵

Megjegyzés [a2]: ez valami terminus technicus? magyar - nem jobb? Ha nem baj, maradjon a „hazai”, ez valóban egyfajta terminus technicus.

Filipecz János (Ján Filipec) a morvaországi Prostějovban született, s szülőföldjéhez fűződő kapcsolatait magyarországi működése alatt sem szakította meg. Ifjúkoráról nem sokat tudunk, írnokként vagy jegyzőként feltehetőleg valamely kormányhivatal alkalmazásában állhatott. Amikor 1469-ben Hunyadi Mátyás meghódította Morvaországot, olyan támogatóra volt szüksége, aki jól ismeri új országának belső ügyeit, s akinek hűségére feltétlenül számíthat. Filipecz János mindkét követelménynek megfelelt, s ettől kezdve Mátyás fő támasza, politikájának lelkes hirdetője és támogatója lett. Váradi püspöki s egyúttal Bihar megye örökös főispáni tisztét valószínűleg 1476 elején nyerte el, kinevezését egy évvel később a pápa is megerősítette.⁶

Az új püspök nagy buzgalommal fogott hozzá székhelye megújításához. Elsőként az 1474-es török invázió következtében megrongálódott és kifosztott várat, ill. székesegyházat kívánta helyreállítani s javakkal ellátni. Ezen igyekezete a székesegyház liturgikus szertartásaiban nélkülözhetetlen karkönyvekre is kiterjedt. A kortárs humanista történetíró Petrus RANSANUS jellemzésében Filipecz János, mint „vir acuto ingenio, bonarumque disciplinarum studiosus” jelenik meg,⁷ aki

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Mss A 2.

² DOBSZAY 1985: 37–65; SZENDREI 1988: 21–32; KÖRMENDY 1988: 33–40.

³ SZENDREI 1981: 40.

⁴ KOVÁCS 2010.

⁵ SZENDREI 1981: 40.

⁶ BAJGER 2011.

⁷ Petrus RANSANUS, *Epitome rerum Hungaricarum*. OSZK Clmae 249. KULCSÁR 1977.

a drága egyházi ruhákön s ezüst edényeken kívül oly gradualék s antiphonálékkal is megajándékozta a székesegyházat, melyeknek nagyságát s fejedelmi fényét egyaránt magasztalák.⁸

E leírás alapján feltételezhetjük, hogy a győri székesegyházban őrzött *Zalka Antifonále* e nagy és fejedelmi fényű váradi kódexsorozat része volt. A jellemzésből ugyanakkor az is kiderül, hogy a hajdani sorozat nemcsak az antifonále kötetét foglalta magában, hanem a mise szertartásához nélkülözhetetlen karkönyveket, gradualét és talán szekvencionálét is tartalmazott. Későbbi sorsát tekintve a *Váradi Antifonále* szerencsésebbnek mondható testvérkódexeinél. Az egybekötött győri korpusz mellett mind magyarországi, mind külföldi gyűjteményekben számtalan, későbbi könyvek, levéltári iratok borítójaként szolgáló töredékével találkozunk. A legújabb kutatási adatok szerint az antifonále-torzót összesen 38 töredék egészíti ki, melyek közül 17 hazai, 21 pedig külföldi (szlovákiai, osztrák) könyvtárban bukkant elő.⁹ A gradualét-szekvencionálét ezzel szemben kizárólag töredékekből ismerjük, s ezek száma ráadásul oly csekély, hogy – az antifonáléval ellentétben – az eredeti kódex egyetlen összefüggő szakaszának rekonstrukcióját sem teszik lehetővé. Éppen ezért különösen értékes számunkra minden fragmentum, legyen az mégoly csonka is, mely a váradi misekódexek énekkészletébe enged bepillantást. Ezek sorába illeszthetjük a *Váradi Antifonále* győri törzssanyagának utolsó, 318. lapját is, amely eredetileg, mint említettük, a *Váradi Szekvencionáléba* tartozott. A lap sajnos igencsak szakadozott: felső része – hozzávetőleg az eredeti lap egyharmada – hiányzik. Mind a rektó, mind a verzó alsó felén három teljes szöveg- és kottasor olvasható; a lap felső részén egy teljes és egy félbevágott szövegsor, a hozzájuk tartozó kottaszisztémából azonban mindössze néhány hang maradt fenn.

A fennmaradt szöveg- és dallamtorzót az alábbi diplomatikus átírásunkban tesszük közzé:

Antiphonale Varadiense f. 318r

[...] -tis mitis pre-

<-1w--2--:-0q--2---4-----0-----, ---

-ri- tis ca- sta ge-ne-ra-ci-o. For-

<-2---e2---1--t4--e21---2--2--:---4--5--

6--u654---2--

ma-que se-ni- le y- le / es-se du-xit ad

<-5t432--1w--2--:-0q--2---4--2e--r0--

12e21--2--,

sub- ti- le / no- ys ve-ne- ra- ci- o

<-6u--z5z--4---4--5--6--u65--6---9---8-

-9--

Ga-ba- on in vi-cto-ri- a sol lu-cens [...]

Tördelő: esetleg itt lehet elvágni, ha kell
f. 318v

Megjegyzés [a3]: ez szakszó? Igen.
Diplomatikus = az eredetivel egyező
elrendezései

⁸ „Sacram, cuius est Antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata Deo dona possint non immerito iudicari.” Saját fordításában idézi BUNYITAY 1883–1884: 313–00. (Szerk.: a latin nem teljesen a fenti magyar szándékos? B. fordítása? nem világos nekem).

⁹ A legújabb szlovákiai leletekről lásd: VESELOVSKÁ 2008; BEDNÁRIKOVÁ 2010: 139–140; CZAGÁNY 2011: 349–354.

[...] lictoris. Ia-

<-----4---5-----6---7---z5-
-spidina preclari-tas quam fi-des pol-
<--4t--6--6--:-2--1--2--3---4--3--w1w--
0-:
-lu- it a- spi-di-na di-spa-ri- tas
<-1-----2-----3-----w1--2e--4t---t4---2---
4--0---
quam nunquam at- tri- vit in cor E-ve
<-12e21---2--,--7--6--7--8---9--8--7--
z5z--4--
sa- ta. Ka-ris-si-ma in de-li-ci- is¹⁰ [...]

Bár a fennmaradt szöveganyag túl kevés ahhoz, hogy beható elemzésnek vessük alá, az azonban a néhány sorból is látszik, hogy különleges, választékos stílusú, a latin szöveget görög és héber szavakkal ékesítő, nagy valószínűséggel *Mária-szekvenciáról* van szó. Ennek megfelelően dallama sem szokványos: merész hangközugrásaival, tág ambitusával, ugyanakkor dalszerűségével, a szöveg szerkezetével együtthaladó szakaszos építkezésével és ismétlődő záróformuláival a késő középkor stílusvilágát idézi. Ez a stílus, melyben a hagyományos gregorián dallamfordulatok csak elvétve, átértelmeződve, esetenként sztereotip zárlatokba merevedve bukkannak föl, már a 14–15. századi kanció-, ill. dalköltészet sajátja.

S valóban, amint azt összehasonlító forrásvizsgálatunk eredményeként kijelenthetjük, a darab nem más, mint az *Ave virginalis forma* kezdetű, a 14. század második felében és a 15. században, elsősorban német nyelvterületen igen népszerű *Mária-szekvencia*.

A szekvenciát a középkori liturgikus költészet nagyszabású kiadványa, az *Analecta Hymnica* ~~(AH)~~ is tartalmazza,¹¹ együttesen tizenhat, többségükben délnémet-osztrák kéziratból dokumentálva a darab szövegét.¹² A közreadáshoz fűzött kommentár szerint szerzője Jacobus de [MUELDORF](#) (Jakob von MÜHLENDORF), akiről több korabeli forrás is megemlékezik, hol plébánosnak, hol presbíternek, hol iskolamesternek nevezve őt.¹³ Többet nem is nagyon tudunk róla: valóban plébános és iskolamester volt a dél-németországi Mühldorfban, s egyetlen ismert, bizonyosan neki tulajdonítható művét, az *Ave virginalis forma* szekvenciát feltehetőleg a 14. század első felében írta. A költemény népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a század második felében német fordításban is elterjedt. A fordítást a II. Pilgrim salzburgi érsek idejében (1366 és 1396 között) alkotó Hermann (Mönch) von [SALZBURG](#), a korszak egyik legjelentősebb költője-komponistája készítette. A darab német változata az *Ave grüest pist magtleich forme* címet viseli, alcíme – *Ain swere sequencz* – pedig arról árulkodik, hogy a választékos dikció, a művészi rímek, a görög és héber szavak átültetése, s nem utolsósorban a versszakok abecedárius rendjének megtartása igencsak próbára tette a fordítót.¹⁴

Amint mondtuk, a szekvencia csaknem kizárólag a délnémet-osztrák térségben vált ismertté: az *Analecta Hymnica* tizenhat forrásából tizennégy innen származik. Salzburgi, mondseei, St. Gallen-i kéziratok

¹⁰ A *deliciis* utolsó (g) hangjára csupán a sorvégi *custos* elhelyezkedéséből következtethetünk, a hang maga [már](#) a következő, ma hiányzó fölióra került.

¹¹ *Analecta Hymnica* (AH) LIV. nr. 243, 379–382.

¹² AH LIV, 381.

¹³ „[...] sequentia Ave virginalis forma, cuius auctor dicitur fuisse dominus Iacobus presbyter de Muldorf” (AH: C); „plebanus magister Iacobus in Muldorf” (AH: N), AH LIV, 382.

¹⁴ *(Abecedárius = alfabetikus akrosztichon szerinti. Szerk.)* Mint ahogy azt maga Hermann is megjegyzi, az *Ave virginalis forma* szövege „ain swer latein”. AH LIV, 382.

mellett¹⁵ közöttük találjuk a nevezetes 14. századi *Moosburgi Gradualét*¹⁶ és a 15. századi *Tegernseei Kancionálét*.¹⁷ A földrajzi egységet csupán két kézirat, egy északitáliai (aquileiai)¹⁸ és egy prágai graduále töri meg.¹⁸

Mind a keletkezéstörténet, mind a forráshelyzet alapján nyilvánvaló, hogy a szekvencia virágzása egy világosan behatárolható földrajzi területre és időszakra korlátozódott. Annál érdekesebb az a néhány adat, mely túllép e korlátokon, és más irányba fordítja figyelmünket, s amelyet immár a *Váradí Graduále / Szekvencionále* följegyzésével is kiegészíthetünk.

Vajon hogy került a darab a váradí székesegyház karkönyvébe? A válasz első pillantásra kézenfekvő: közép-európai, német-cseh importról van szó, azaz a váradí kódexek azon számos vonásának egyikéről,¹⁹ amellyel a megrendelő, Filipecz János juttatta kifejezésre művelődéstörténeti irányultságát. A graduále és szekvencionále anyagát közel sem tudjuk olyan mértékben és biztonsággal rekonstruálni, mint azt az antifonále esetében tehetjük, hiszen a misekódexekből kizárólag töredékek maradtak fenn. Azt azonban feltételezhetjük, hogy az antifonáléhoz hasonlóan a graduále **hazai** (váradí) liturgikus-zenei hagyományba illeszkedő alaprétegre is rakódtak idegen elemek. Többek között ilyen „idegen”, a középkori magyar kéziratok forrásokban ugyan nem teljesen ismeretlen, mégis ritkaságszámba menő jelenség a karácsonyi éjféli mise *Populus gentium* olvasmányának kétszólamú, a *Laudem Deo dicam* tropussal bővített változata, amelyet ilyen alakban eddigi tudásunk szerint egyedül a *Váradí Graduále* töredéke őrzött meg.²⁰ A 11–13. században Európa-szerte elterjedt tropizált *Izaiás-lekciót* a 14–15. században már csaknem kizárólag a közép-európai, délnémet térség tartotta fenn, ugyanaz a hagyomány, amely az *Ave virginális forma* szekvencia hagyományozásában is kitüntetett szerepet játszott.

Akár a késő középkor divathullámai, akár a püspök személyes kapcsolatai álltak a háttérben, az énekkészlet még e késői korban is kellőképpen rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy az újonnan **beáramlógyűrűző** darabokat befogadja. A befogadókészség különösen feltűnően mutatkozott meg azokban az újabb születésű műfajokban – így a szekvenciakészletben –, amelyek természetüknél fogva kevesebb szigorral kötődtek a liturgia és a liturgikus repertoár megszilárdult válogatásához.

Az *Ave virginális forma* szekvencia azonosításával a váradí misekódexek egy újabb, különleges, feltehetően a délnémet hagyományból cseh közvetítéssel beszivárgott tételére derült fény. A *Váradí Szekvencionále* föltárt és biztonsággal meghatározott tételeinek száma ezzel hatról hétre emelkedett. A következő táblázatban ezeket foglaljuk össze:

Megjegyzés [a4]: ez valami konszenzusos szakszó? Igen.

Megjegyzés [a5]: találó ez a szó?

¹⁵ A forrásjegyzéket lásd AH LIV, 381.

¹⁶ Kiadva: HILEY, 1996.

¹⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek cgm. 716, f. 90v-94r. Digitalizált változata hozzáférhető a Bayerische Staatsbibliothek / Digitale Sammlungen internetes oldalán: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0003/bsb00031110/images/http://daten.digital-e-sammlungen.de>

¹⁸ *Cantionale, Geistliche Lieder mit Melodien. Münchner Marienklage - BSB Cgm 716, Tegernsee, 3. Drittel 15. Jh. [BSB-Hss Cgm 716]*

¹⁹ *Graduale s. 15, Udine, Biblioteca Arcivescovile, cod. 34; Graduale s. 14, 15 (1473), Praha, Národní knihovna XII A 1.*

²⁰ *Graduale s. 15, Udine, Biblioteca Arcivescovile, cod. 34; Graduale s. 14, 15 (1473), Praha, Národní knihovna XII A 1.*

¹⁹ A Váradí Antifonále „cseh” rétegének megnyilvánulásai közé tartozik többek között Szent Márta *locundetur in hoc solemnis* kezdetű rimes históriája, mely kizárólag cseh zsolozsmaforrásokban fordul elő, valamint a Mátyás és Bertalan apostolok tiszteletére összeállított officiumok, melyek ugyancsak prágai gyökökre vezethetők vissza. V.ö. Czagány, 2004.

²⁰ Budapest, MTA Könyvtára, kéziratár, T 256. A töredék elemzését lásd: SZENDREI 1978: 19–34.

SZÉKVENCIA	ÜNNEP	KÖNYVTÁRI LELEŐHELY, JELZET
<i>Exultent filie Syon</i>	commune unius virginis	Győr, Xántus János Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény, 54.1.4.
<i>Psallat ecclesia</i>	dedicatio ecclesiae	Győr, Xántus János Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény, 54.1.4.
<i>Lauda Syon Salvatorem</i>	Corpus Christi	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ősnyomtatvány-gyűjtemény, Inc. 442
<i>Uterus virgineus</i>	commune BMV	Budapest, MTA Könyvtára, T 300
<i>Decet huius cunctis horis</i>	Visitatio BMV	Sárospatak, Egyházkerületi Nagykönyvtár, RMK II, 1043; R 195
<i>Mittit ad Virginem</i>	commune BMV	Státny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 571
<i>Ave virginalis forma</i>	commune BMV	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Mss A 2, f.318r-v

Feltűnő, hogy a felsorolt darabok közül három általános Mária-szekvencia, mely nem kapcsolódik egyik konkrét Mária-ünnephez sem. Ezek a tételek (*Uterus virgineus*, *Mittit ad Virginem*, *Ave virginalis forma*) rendszerint a *szekevencionálék* végén, *prose communes de beata* megjelöléssel, mintegy függelékként kaptak helyet. Több olyan forrás is ismerünk, melyben e három szekvencia éppenséggel egymás után következik. Sőt, ha megvizsgáljuk a többi tétel liturgikus funkcióját és ennek megfelelő elhelyezkedését a kódexekben, azt látjuk, hogy az úrnap *Lauda Syon* és a Sárlos Boldogasszony-napi *Decet huius* szekvenciákat kivéve valamennyi nagyjából az egykori szekvencionále utolsó szakaszából származik: az *Exultent filie Syon* a „Szűzek közös miséje”-hez tartozik, mely szinte mindig a *commune sanctorum* legvégén található, s a templomszentelési *Psallat ecclesia*, mely többnyire a Mária-szekvenciákat is tartalmazó függelék záródarabja. Mindez arra utal, hogy a darabokat őrző lapokat a kézirat végéből tépték ki, azaz, segítségükkel a *Váradai Szekvencionále* zárófejezetének rekonstrukciója válik lehetővé.

Megjegyzés [06]: nem B? Nem, maradjon kicsivel.

Megjegyzés [c7]: szűzek közös miséje: maradjon így, ez nem valamiféle fejezet cím, hanem egy egyszerű meghatározás.

Irodalom

- AH
1915 *Analecta Hymnica LIV.* Liturgische Prosen des Übergangsstiles und der zweiten Epoche. Hrsg. von Clemens Blume und Henry Maria Bannister. Leipzig.
- BAJGER, Matyáš Franciszek
2011 *Bratr, někdy biskup Jan Filipec (1431–1509) a knihy okolo něj.* Internetes forrás (2012. május): Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě oldalán: <http://www.svkos.cz/data/xinha/sdruk/2011/Bajger.pdf>
- BEDNÁRIKOVÁ, Janka
2010 *Stredoveké notované pamiatky v Knižnici Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči.* Ružomberok, [Verbum](#).
- BUNYITAY Vince
1883–1884 *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. 1–3:* [Alapításától 1566-ig], Nagyvárad, [k. n.](#).
- CZAGÁNY Zsuzsa
2004 *Historia de Sancta Martha hospita Christi redactio bohémica. Ein spätmittelalterliches Reimoffizium zu Ehren der heiligen Martha in seiner böhmischen Überlieferung.* Ottawa, Canada Institute of Mediaeval Music. [/Wissenschaftliche Abhandlungen. Bd. 65/9.; Historiae-Historiae/](#)
- 2011 „Certamen magnum. A „Zalka” antifonále két töredéke.” *Magyar Egyházzene* 18 (2010/2011) 4: 349–354.
- DOBSZAY László
1985 „The System of the Hungarian Plainsong Sources.” *Studia Musicologica* 27/1–4: 37–65.

Megváltozott a mezőkód

HILEY, David
1996 *Moosburger Graduale, München, Universitätsbibliothek, 2° Cod. ms. 156.* Faksimile mit einer Einleitung und Registern von David Hiley. Tützing. [H. Schneider. /Veröffentlichungen der Gesellschaft für Bayerische Musikgeschichte./](#)

KOVÁCS Andrea
2010 *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania – Várad (Sanctorale),* Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – MTA TKI (LFZE) Egyházzenei Kutatócsoport.

KÖRMENDY Kinga
1988 „Az ún. Zalka Antiphonale töredékei.” *Zenetudományi Dolgozatok* 1988, [Budapest, Zenetudományi Intézet,](#) 33–40.

RANSANUS, Petrus
1977 ~~*Petrus Ransanus. Epithome rerum Hungarorum, gondozta Kulcsár Péter, Budapest, Kiadó.....Epithoma rerum Hungarorum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus, Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova II.*~~

Formázott: Betűtípus: 10 pt, Dőlt

Formázott: Behúzás: Bal: 0 cm, Függő: 1,9 cm

Formázott: Betűtípus: 10 pt, Dőlt

Formázott: Betűtípus: 10 pt

Formázott: Betűtípus: 10 pt, Dőlt, Nem Kiemelt

Formázott: Betűtípus: 10 pt, Dőlt

Formázott: Betűtípus: Dőlt

Formázott: Betűtípus: 10 pt, Dőlt

Formázott: Betűtípus: 10 pt

SZENDREI Janka

- 1978 „Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke. A »Laudem Deo« két hazai főljegyzésének jelentősége.” *Zenetudományi Dolgozatok* [1978](#), Budapest, 19–34.
- 1981 *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1.)
- 1988 „A Zalka Antiphonale provenienciája”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1988, 21–32.

VESELOVSKÁ, Eva

- 2008 *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*. [Bratislava](#), Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. /[Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi in Slovacia I.](#)/

~~München, Bayerische Staatsbibliothek egm. 716, f. 90v-94r. Digitalizált változata internetes forrásként (2012. május) a Bayerische Staatsbibliothek / Digitale Sammlungen oldalán: <http://daten.digital-sammlungen.de>~~

Formázott: Behúzás: Bal: 0 cm, Első sor: 0 cm